

Geliş Tarihi: 16.09.2020 Kabul Tarihi: 29.11.2020 Entry Date: 16.06.2020 Accepted: 29.11.2020

NASİROVA, S. ve ŞİRİYEV, TURAL (2020), "XIX. Yüzyılın Sonlarında Azerbaycanın Bazı İllerinde Var Olan El Sanatları: Debbağlık, Bakırcılık, Hasırcılık", Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, S.5, s.247-261.

XIX. YÜZYILIN SONLARINDA AZERBAJCANIN BAZI İLLERİNDE VAR OLAN EL SANATLARI: DEBBAĞLIK, BAKIRCILIK, HASIRCILIK

**The Existence of Handicrafts in Come Cities of Azerbaijan at The End of The XIX
Centuries in Azerbaijan: Leather Making, Copper Art, Wicker**

Sevinc NASİROVA*

Tural ŞİRİYEV**

Özet

Azerbaycan'da ilk sanat dalları eski zamanlarda ortaya çıkmıştır. Arkeolojik ve etnografik araştırmalar, kent kültürünün geliştiği Orta Çağ'da ticaretin gelişmesi ve yabancı tüccarların ülkeye gelişinin el sanat ürünlerine olan talebi daha da artırdığını kanıtıyor. XIX. yüzyılın sonlarında Azerbaycan'da ekonomik yaşamın ve yaşam kültürünün yükselişi de zanaatın yüksek gelişimini etkiledi. Söz konusu dönemde sanat dalları sadece şehirlerde değil, taşra köylerinde de gelişmekteydi. Taşra köylerinde sanatın gelişmesinin temel nedenlerinden biri burada ham maddenin zengin olmasıydı. Bazı sanat dalları hayvancılık ve ziraattan kaynaklı şekilde, bazıları da günlük yaşama bağlı olarak ortaya çıkıyordu. Bu dönemlerde Azerbaycan'da sanat dalları arasında dericilik (debbağlık), bakırcılık genellikle şehir imalathanelerinde, hasır örme sanatı ise köylerde geliyordu. Üretilen ürünler hem tarımda, hem de günlük yaşamda kullanılmaktaydı. XIX. yüzyılın sonlarında Azerbaycan'da üretilen deri mamullerinden çeşitli giysiler, ayakkabılar, kemerler, şapkalar; bakırdan yemek yapmak için gereken mutfak eşyaları, su ve sofrta takımları; hasır ürünlerinden yeri kapatmak için kullanılan hasır türleri ve sepet türleri yapılmaktaydı. Sözü geçen sanat dallarını araştırmak için Arif Mustafayev, Gemerşah Cavadov gibi bazı etnografiler kapsamlı araştırmalar yapmışlar. Kanaatimizce bu sanat dallarının araştırılmasında hâlâ bazı eksiklikler bulunmaktadır.

* Dr., Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi, Etnoğrafya Bölümü, s.nasirova30@mail.ru

** Doç. Dr., Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi, Etnoğrafya Bölümü, tural.shiriyev@mail.ru

Anahtar Kelimeler: el sanatları, örf, debbağlık, bakırcılık sanatı, hasırcılık.

Abstract

The first branches of art appeared in Azerbaijan in ancient times. Archaeological and ethnographic studies prove that the development of trade and the arrival of foreign traders in the country in the Middle Ages, when the city culture developed, further increased the demand for handicraft products. At the 19th century the rise of economic life and living culture in Azerbaijan also affected the high development of the craft. In that period the art branches were developing not only in the cities but also in rural villages as well. One of the main reasons for the development of art in rural villages was that the raw material was rich there. Some branches of art originated from animal husbandry and agriculture, and some were based on daily life. During these periods, leatherworking (tanning), copper work generally developed in city workshops, and the art of wickerwork developed in villages. The produced products were used both in agriculture and in daily life at the end of the 19th century. Various clothes, shoes, belts, hats made of leather goods produced in Azerbaijan at the beginning of the century; kitchen utensils, water and tableware for cooking from copper; wicker types and basket types used to cover the floor were made from wicker products. Some ethnographers such as Arif Mustafayev and Gemerşah Cavadov conducted extensive research in order to investigate the mentioned branches of art. In our opinion, there are still some deficiencies in the research of these art branches. The main purpose of the article is to re-investigate the abovementioned branches of art based on the works preserved in museum collections, taking into account the works of different researchers.

Keywords: handicrafts, customs, tanner, copper art, wicker.

Giriş

Azerbaycan`da kapitalist ilişkilerinin gelişimi yıllarında elliden fazla sanat dalı kendi faaliyetini tüm hızıyla devam ettirmekteydi. Orta Çağlarda olduğu gibi, XX. yüzyılın başlarında da geleneksel el sanatları genellikle şehirlerde yerleşmekteydi. Makalenin amacı bu sanat dallarından bu gün de mevcut olan debbağlık, bakır sanatı ve hasırcılık hakkında araştırma yapmaktır.

Makaledeki el sanatları çalışması, dönemin komşu ülkeleri ile ekonomik ilişkilerin incelenmesinde de rol oynamaktadır. XIX. yüzyılda Rusya ile ekonomi ve ticari ilişkilerin güçlenmesi Azerbaycan`da şehirlerin ekonomik hayatının bir hayli gelişmesine sebep oldu. Bunun beraberinde XX. yüzyılın başlarında Avrupa ülkelerinden ve Rusya`dan getirilen fabrika ürünleri geniş yayılmadığı için Azerbaycan`da sanat dükkânları yoğun bir şekilde çalışıyordu.

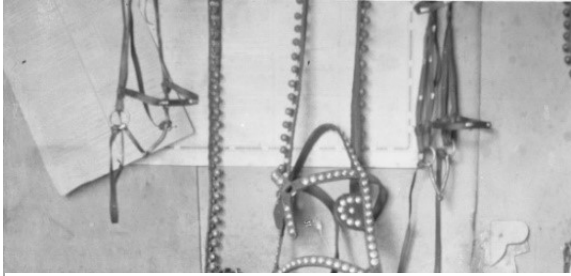
Söz konusu dönemde Azerbaycan şehirlerinde nüfus artışı da sanat dallarının canlanması ve üretim kapasitesinin artımını etkiliyordu. Çeşitli sanat alanlarında çalışan ustalar şehir ve köy nüfusunun sanat ürünlerine gereksinimlerini maksimum şekilde karşılamaya çalışıyordu.

Bu devirde doğal tarımın sınırlılığını sarsıdan ham madde üretiminin daha da genişlenmesi sayesinde amatör sanat ve küçük ham madde üretimi özelliğine sahip bir sıra özel sanat dalları, bilhassa debbağlık, bakırcılık ve hasırcılık kırsal alanlarda da geniş yayılmıştı.

1. Debbağlık

Azerbaycan`da zengin doğal ham madde kaynaklarının bulunması eski zamanlardan beri çeşitli sanat dallarının oluşumunu sağlayan koşullardan biri olmuştur. Bu sanat dallarından biri de dericiliktir. Azerbaycan`da ta eski dönemlerden deri sanatının gelişmesine neden uygun doğal coğrafi koşullar ve ham maddelerin bolluğu idi. Özellikle doğal su kaynaklarının varlığı dericiliğin yaygınlaşmasına olanak sağlamıştır. Tarımdan sonra ekonomiyi destekleyen hayvancılık olmuştur. Hayvanın eti ve sütü gıda olarak tüketiliyor, deri ve kürkünden evde kullanılacak eşyalar hazırlanıyordu. Eski zamanlardan beri taş ve ahşaptan sonra deri insanların kullandığı en yararlı ham maddedir. Azerbaycan topraklarında yapılan arkeolojik kazılar sırasında bulunan deri örnekleri bu görüşü doğrulamaktadır. Ok ve yayın buluşu insanların avcılık sayesinde sadece gıda değil, dericilik için de gerekli bol miktarda ham madde tedarikini sağlayan mesleğe dönüştü (Mustafayev, 2007: 426). Mingeçevir kazıları zamanı bulunan birçok deri kalıntıları şu an Milli Azerbaycan Tarihi Müzesinde korunmaktadır. Deri üretimi, XX. yüzyıl yazarlarının belirttiği gibi, Güney Kafkasya'daki en eski sanat endüstrilerinden biri olmuştur (Xatisov, 1894: 52). Deri, insan vücudunu doğal etkilerden koruyan ilk giysi türüdür (Özdemir, 2007: 66). Debbağlık, yani deri işleme sanatı örnekleri halkın günlük yaşamında ve ekonomik hayatında oldukça geniş alanlarda kullanılmıştır. Azerbaycan`ın geleneksel debbağ mamulleri gön, sağrı, etvi, tumac, müşkü (kosala) ve kürkten oluşmaktadır. Bunların hazırlanması ile debbağ, sağrıcerd, kürkçü ve papakçılar (şapkacılar) uğraşıyorlardı. Derinin diğer mamullere göre daha uzun süre kullanılabilmesi çeşitli mutfak kapları, giyim örneklerinin hazırlanması için tercih edilmesini sağlıyordu. Halkımızın kıyafetlerinin ayrılmaz bir parçası haline gelen kemerleri veya ayak giyimlerinden çekme ve başmakları örnek verebiliriz. Deri mamuller hayvancılık ve köy hayatında da geniş kullanılmıştır. Deri mamulleri at koşumlarının hazırlanması için kullanılıyordu. Lakin yukarıda gösterilen mamullerin her biri çeşitli şekilde işlenmiş deriden hazırlanmıştır. At koşumları, koşku kayışları, kurşak, ayakkabı ve pabuç altlığı hazırlamak için kalın ve kaba gön-yani sağrı ve etvi, ayak giyimlerinin üst kısımlarının hazırlanması için yumuşak ve ince deri-tumac ve müşkü kullanılırdı. Sağrı ve etvi at, katır, eşek gönünden, bazen de iri boynuzlu hayvanların gönünden hazırlanıyordu. Tumac koyun, müşkü ise keçi derisinden yapılıyordu.

Gön-deri mamullerinin hazırlanması debbağhanelerde gerçekleşiyordu. Üretim sürecinde oldukça çok su kullanıldığından debbağhaneler genellikle çay kıyılarında bulunuyordu. Tabaklama işlemi için gerekli olan kaplar, gönün ıslatılması için çen, ersin, küt bıçak veya kaşovdur (lesken, sıyrığac, şüfre, sıyrığac ağacı ve kıra). Özellikle üst düzeyden olan insanlar dekoratif deriden at koşumları kullanırdı. Bildiğimiz gibi atçılık tüm eski Türk halklarında gelişmiştir. Bu bağlamda tüm Türk halklarının sözlü halk edebiyatı çeşitli masallar, efsaneler, sözler, benzetmeler ve atasözleri ile zengindir. At ve yiğit daim birlikte hatırlanır ve kahraman zaferlerinde kendileri kadar atları da alkışlanırdı. Hatta bu inançlar rüya tabirlerine de yansımıştır. Örneğin rüyada at görmek murada yetişmek olarak yorumlanırdı. Türk halklarında deriyi süsleme bir nevi ata verilen değer

Fotoğraf 1. Gence. Deri dükkanı. XX. yy. başları.
Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi

göstergesidir (Özdemir, 2007: 66). At ulaşım ve yük taşıma aracı gibi kullanılmaktaydı. XXI. yüzyıl olmasına rağmen Azerbaycan'ın birçok dağlık kısımlarında bu ulaşım türü önemini kaybetmemiş durumdadır. Halk tarafından mezar taşlarının at şeklinde yapılması ata olan inamin somutlaşmış örneğidir. Türk halkları estetik güzelliğe önem verdiklerini unutmamak da lazım. At koşumlarına eyer, yük hayvanlarında alınlık, üzengi, göğüslük, kolan kayışı, kemer ait edilir.

Atın beline ilk önce keçeden terlik, tekaltı koyulurdu. Tekaltının keçeden yapılması hiç de tesadüfi değildir. Adından görüldüğü gibi atın terini çekmek amaçlı kullanılıyordu. Eyerin

üzerine ise eyer üstü koyulurdu. Bazen eyer üstülerin hazırlanması zamanı deri kullanılıyordu. Deriden hazırlanmış birçok eyer üstülere Türk halklarının yayıldığı geniş arazide rastlayabiliriz. Hemen hemen tüm Büyük Altay kurganlarında toplam 57 adet eyer üsü ve parçaları bulunmuştur (Polosmak, 2005: 109).

Tarihsel olarak Azerbaycan'ın Karabağ bölgesindeki büyükbaş hayvancılığın yaygınlaşması deri sanayisinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Karabağ'da aşağıdaki deri ürünler hazırlanmıştır (Mustafayev, 2010: 55):

1. Tumac (safyan) - keçi ve koyun derisinden siyah, kırmızı, kahverengi, yeşil, sarı ve başka renklerde.
2. Sağrı - at, deve, eşek (eşek), katır derisinden
3. Meşin - çeşitli renklere boyanmış koyun ve keçi derisinden
4. Kosala-inek ve öküz derisinden
5. Gön (kalın işlenmiş deri) - inek ve camız derilerinden.

Fotoğraf 2. *Gence. Tabaklama tankı. XIX. yy. sonu.
Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi*

başmakları (pabuçları), diğer şahsılara ait çeşitli süsleri, daha da çok gümüşle süslenmiş deri kemerleri örnek verebiliriz.

Bahsettiğimiz gibi deri Azerbaycan'ın ekonomik yaşamında önemli bir rol oynuyordu. Göçebe bir yaşam tarzı olan göçmenler uzun yıllar boyunca deriden farklı kaplar (motal, eyme, tuluğ, dağarcık) hazırlıyordu. Dağarcık-tahıl, tuz, un vb. besinleri saklamak için kullanılan imal edilmiş küçük boynuzlu hayvan derisinden hazırlanıyordu. Tuluk genellikle sağılan sütü imal için gereken yere götürmek amacıyla kullanılsa da, su kaynaklarından uzaktaki oba ve şennik nüfusunun suya olan talebini karşılamak için de kullanılıyordu. Tuluk aynı zamanda petrol taşınması, kuyulardan petrol çıkarılmasının, yanı sıra nehre gibi de kullanılmıştır (Hevilov, 1991: 77). Gıda, özelliklede şor (bir çeşit ağartı) ve peynir saklamak için küçük boynuzlu hayvanların küçük derisinden “cılğı”

adı verilen eşya da yapılıyordu. Ürünler cılgıda bir süre kaldıktan sonra motal adlanan deri ürüne yerleştiriliyordu. Motal (peynir tulumu) koyun derisinden hazırlanan peynir saklamak amacıyla kullanılan deri kaptır. Kapasitesine göre motal bazen 25-30 kg. peynir saklayabiliyordu. Tulumun koyun derisinden hazırlanmasının da sebebi vardı. Çünkü keçi tüyleri deriden çabuk ayrılıyor ve ürünü bozuyordu. Koyunun sıkı yun katının olması deri ile peynir arasında izolyasyon görevini gerçekleştiriyor ve peynir suyu derini yumuşatarak onu bozamıyordu (Hevilov, 1991: 78). Eyme ise kaynatılmış meşe kabuğu vasıtasıyla kırmızı renge boyanmış yoğurt saklamak için kullanılan deri üründü. Hatta halk arasında deri ürünlerde gıdanın yüksek kaliteyle bozulmadan kaldığını belirten atasözleri ve deyimler de mevcut: Örneğin, “Karıyı eşi saklar, peyniri deri” atasözü gibi. Göçebe hayat tarzının taleplerince deri kaplar pratik kullanımına göre önemleri büyüktür (Abdulova, 2010: 107). Görüldüğü üzere hayvanlardan doğal yöntemlerle hazırlanmış süt ürünleri doğal yöntemlerle hazırlanan ürünlerde saklanıyordu. Geçmiş hayatın özelliği, hastalıkların daha az olmasının sebebi belki de işte bu gibi faktörlerdi.

Deri ürünler günlük hayatta yere sermek için de kullanılmıştır. Kilim, palaz, halı gibi dokuma ürünleri nemi çekerek bozulmaması için toprak yere ilk önce açma usulle soyulmuş deri serilirdi. Deri eşyalar arasında silah kılıfı (hançer, kılıç, kılıç kılıfı), tüfek dipçiği, tabanca desteği ve kılıfı ve eyer kaltak kaşı da hazırlanıyordu. Bu ürünlerin her birine Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi koleksiyonunda rastlamak mümkündür. Deri ürünlerden koburların üzeri özellikle işlemlerle süslenmiştir.

Azerbaycan arazisinde XIX. yüzyıl sonlarında genellikle Gence bölgesinde deri işleme dükkânları mevcut olmuştur. XIX. yüzyılın 30-40'lı yıllarında Şamahı'da 64 kişi, Nuha'da (şimdi Şeki – N.S.) 178 kişi debbağ olarak çalışıyordu (Sumbatzade, 1958: 94). 1888 yılında Yelizavetpol bölgesinde 99, Bakü'de ise 157 debbağhane vardı (Гулишанбаров, 1890: 209). Milli Azerbaycan Tarihi

Fotoğraf 3. Bakırcılık imalathanesi. XIX. yy.
Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi

Müzesi'nin Negatif Vakfi'nda çok sayıda derinin işlenme sürecini yansıtan resimler muhafaza olunmaktadır. Bu fotoğraflarda deriden çeşitli aksesuarlar, aynı zamanda bu aksesuarları hazırlamak için kullanılan çeşitli aletler de yer almıştır. Müzenin koleksiyonuna ait fotoğraflar arasında daha çok pabuç, kemer ve at koşumu takımları hazırlanması süreci yansıtılmıştır.

Ne yazık ki, XX. yüzyıl başlarından itibaren yeni yapay malzemelerin ortaya çıkmasıyla birlikte, doğal ve emek talep eden malzemeler önemini kaybetmeğe başladı. Bunu arşiv materyallerinden edinilen bilgilerde de görmek mümkündür. Örneğin XIX. yüzyılın 70'li yıllarında Şuşa'da 11 deri imali dükkânı faaliyet gösteriyorduysa, 90'lı yıllarda bu sayı dört veya beşe inmişti (Sumbatzade, 1958: 79). Bu devirde gelen gelişim kendiyile beraber Azerbaycan'da bazı sanat alanlarında gerileme de getirmiştir. Kaynaklara göre, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren yerel geleneksel ayakkabılarının yerini Rus ve Avrupa ayakkabıları almaya başladı ve yerel deri eşyalarına olan talep de azalmaya başladı.

2. Bakır sanatı

Eski zamanlardan itibaren Azerbaycan'daki maden yatakları burada metalurjinin oluşumunu desteklemiş ve bununla da metal işleme sanatının gelişmesinde önemli yeri almıştır. Bakır çağı anıtları Azerbaycan'ın eski dönemlerde benimsediği ilk metalin bakır olduğunu gösteriyor (Nerimanov, 1960). Arkeolojik ve etnografik gözlemlerden bakırcılık örneklerinin üretimi amatör şekilde devam ettirildiği belli oluyor. İmalathanelerde halkın talebini ödemek, ticaret veya hediye amaçlı sipariş olunan ev ve süs eşyaları bakırcılar tarafından yüksek şekilde hazırlanıyordu (İbrahimov, 1995: 64).

XIX. yüzyılda Azerbaycan bakırcıları Gedebey, Lelyer, Geverd, Gelizur, Katar bakır madenleri aracılığıyla ham madde ihtiyaçlarını karşılıyorlardı (Abelov, 1887: 180). Teknik bakımdan basit el emeğine dayanan bakırcı dükkânlarında teknolojik işlemler yüzyıllarca sade eritme ve sıcak dövme yöntemleri ile görülmüştür.

Eski zamanlarda bakırcılığın bağımsız sanat alanı gibi oluşumu tabak üretimi ile ilgilidir. XIX. yüzyıl sonu – XX. yüzyılın başlarında bakırcılık gelenekleri daha da gelişmiştir. Bu dönemde bakır mamulleri üretimi sanat ve ticaret merkezlerine dönüşmüş feodal şehirlerinde daha çok görünmekteydi. Orta Çağlarda Tebriz, Marağa, Erdebil, Nahçıvan, Şamahı, Bakü, Şuşa, Berde, Gence, Beylekan ve Şeki şehirleri bakır mamülleri üretiminin başlıca merkezleriydi. Aynı

zamanda Nuha (Şeki), Guba ve Lenkeran şehirlerinde de bakır dükkânları faaliyet yapmaktaydı (Sumbatzade, 1964: 184).

Lahıc köyü Azerbaycan bakır mamulleri üretiminde önemli yere sahiptir. XIX. yüzyılda Lahıc yalnız Azerbaycan`da değil, bütün Güney Kafkasya`da bakırcılığın temel merkezi olarak biliniyordu (Mustafayev, 1988: 450). Lahıc`da ham madde kaynağı olmadığı için sanatkârlar (ustalar) bakırını Borçalı, Gence, Gedebeý`den ve Alaverdi bakır madenlerinden getiriyorlardı (Hevilov, 1991: 87). Lahıc nüfusunun bine kadarı bakırcılık ve bakırcılıkla ilgili mesleklerle (kömürbasma, çarvadarlıq vb.) uğraşıyordu (Efendiyev, 1902: 90).

XIX. yüzyılın ortalarında Azerbaycan`ın bazı şehirlerinde bakır imalathanelerinin sayısı artmıştı. Gence`de 20, Şuşa`da 11 bakır ustası çalışıyordu (Sumbatzade, 1964: 184). XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Bakü`de bakır tabak üreten kurumların sayısı 2-3 defa artmıştı (Бакинский торгово, 1900: 60). Fakat bu sanat örneklerini geliştirerek günümüze kadar yaşatan tek sanat imalathaneleri Lahıc`da bulunuyor (Guliyev; Tağızade, 1968: 27).

Bakır eritme sürecinde çift körüklü özel küre, çeşitli ölçülerde gil kalıplar, alaşımı (erintiyi) kalıplara dökmek için büyük ve küçük ölçülü kepçe, alaşımı kenar karışımdan temizlemek için uzun tutacaklı ödreng adı verilen alet kullanılıyordu (Guliyev, 1968: 34). Bakır ısıtmak için kullanan tov küresinden farklı olarak, bakır eritme küresinin odluğu dikdörtgen çala şeklinde (derinliği 30 sm, diametri 20-25 sm.) yapılıyordu. Yumuşak olsun diye, bakır alaşımına azıcık kurşun da ekleniyordu. Daha sonra eritilmiş bakır büyük kepçeyle alınarak kil kalıplara dökülüyordu (Ceferzade, 1933: 129).

XIX. yüzyıl sonlarında Azerbaycan`daki bakır imalathanelerinde kullanım amacına göre farklı çeşitlerde mamuller hazırlanıyordu. Buna göre bakır ustaları arasında uzmanlaşma vardı. Sade tabakların yapımının kolay olmasına karşı birkaç hissedilen oluşan tabakların yapımı yüksek nitelikli usta emeği gerektiriyordu. Ek olarak bakır tabakların bazıları çark aracılığı ile tıraş ediliyor ve yüzey kısmındaki basma izleri yok ediliyordu (Mustafayev, 2007: 398).

Bakır ürünlerin üretiminde en zor ve meşakkatli süreç, kırsaların dövülmesiydi. 12-13 kişinin ortak çalışmasıyla tamamlanan bu operasyon sonucunda ürünün "calğa" adı verilen kısımları zindanda dövülerek uygun şekle getiriliyordu. Bu süreçte "misger" (bakır ustası) veya "gırsgir" adlanan usta, 9 kişi çekiç vuran (tapunçu), bir yardımcı, bir bakır ısıtan, bir körükbasan yer alırdı (Guliyev,

1961: 50). Büyük kırsılar ağır olduğundan onları döverken ustanın yanında yardımcıları bulunuyordu. Gırsgirin soluna çömelmiş yardımcı kırsıların döndürülmesine yardım ediyordu (Ceferzade, 1933: 132-133). Gırsgir yalnızca kırsıları döndürmekle yetinmeyip aynı zamanda dövme işlemine genel liderlik ediyordu. Zindanı çevreleyen 10-11 kişinin ortak çalışmasını koordine etmek ve dövme sürecinde düzeni sağlamak için çekiç vuranlara gerekli talimatları veriyordu. Kırs üzerinde çekiç vuranların her birinin kendine özgü yeri önceden belirlendiğinden ustanın talimatı üzere bir birlerine engel olmadan gereken yere darbeler indiriyordular. En büyük kenar çevreye 3, 2., 3. ve 4. (merkez) çevrelerin her birine ise iki tapuncu darbe vuruyordu (Ceferzade, 1933: 137). Geçmişte bakıcılık merkezlerinde ücretle çalışan (yevmiyeci) tapuncu takımları bulunuyordu (Guliyev,

1968: 50). Dokuzuncu tapuncu ise birinci ve ikinci takımların her ikisinde çekiç vurarak sıra oluşturuyordu.

Böylece bakırhanede 100 adet bakır kalıbı hazırlanmıştıysa elli kalıbı birinci, diğer elli kalıbı ikinci takım döverek çukur hazırlanıyordu. Her takımında üç kişi tapun, biri ise ner çekiç isimli çekici tutuyordu. Kırsın dövülmesi sürecinde tov

küresi, kible zindan, çeşitli çekiç, pense, makas ve s. kullanılıyordu. Kural olarak, derin kâseler birkaç parçası (dip, orta, boyun, kulp, namlu vb.) hazırlanarak sonra birleştiriliyordu. Geleneksel bakır sanatında kalay, kurşun ve tuzdan hazırlanmış “karakaynak”, çinko, bronz ve tenekardan oluşan “miskaynak” adlanan iki tür lehim kullanılmıştır (Guliyev, 1961: 139-141). Lehimleme işleminden sonra bakır ürünün bir kısmı çarka konularak yüzeyinde kalan çekiç izleri siliniyordu.

Azerbaycan`da el sanatları, özelliklede dekoratif sanatın gelişiminde hakkâklık (oymacılık) sanatının önemini de belirtmek gerekir. Darabadi konu ile ilgili yazıyor: İslam`ın ilk dönemlerinde İran ve Azerbaycan sanatkarları tabakların üzerine kûfi yazısı ile işlemler yapmışlar. Kûfi yazıda harfler ilk başlarda noktasız yazılıyordu. Fakat sonralar nokta ve ünlüler de bu yazıya eklenmişti. Ama yine de bu yazının tüm sesleri karşılamadığı için nesih yazı türüne geçilmiştir (Darabadi,

Fotoğraf 4. Bakır imalathanesi. XIX yy. sonu (Model).
Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi

1953: 11-15). Genellikle, orta çağlarda sülüs, nestâlik ve başka yazıların olmasına rağmen, en çok kullanılan hatlar nesih ve şikeste olmuştur. Nesih yazı son dönemlere kadar Azerbaycan hattatlık sanatında kendi önemini korumuştur. Milli Azerbaycan Tarihi Müzesinde korunan XIX. yüzyıl sonlarına ait çeşitli el sanatları örneklerinin üzerindeki yazıların daha çok nesih yazı ile olması da bunu söyleyebilmemizi sağlıyor.

Günlük yaşamda çeşitli amaçlarla kullanılan eşyalar üzerindeki yazıların metni, genellikle, kullanım amacına göre belirlenmiştir. Bazen de dini olmamasına rağmen çeşitli metal tabaklar ve kumaşlar üzerinde Kur'an ayetleri ve başka dini içerikli yazılar yazılıyordu. Daha çok bakır sofrta takımları ve tarımda kullanılan su takımları üzerindeki böyle yazılar Allah'tan hayır, bereket dilenmesi gibi kabul ediliyor.

XV. yüzyıldan başlayarak eşyalar üzerinde yazılan yazıların içeriği değişiyor, artık Kur'an-ı Kerim'den alınan ayetlerin yerini Doğu şairlerin şiirleri alıyordu. Metal tabaklar üzerinde çeşitli içerikli epigrafik yazılar, Azerbaycan'da Orta Çağ döneminde kaligrafik yazı kültürünün yüksek gelişimini gösteriyordu (Meşedihanım, 2011: 3). Günlük yaşamda kullanılan kapların üzerinde daha çok dönemin klasiklerinin - Ömer Hayyam (1048-1131), Nizami Gencevi (1141-1209), Sadi Şirazi (1184- 1282), Hosrov Dehlevi (1253-1325), Hafız Şirazi (1320-1390) gibi şairlerin gazel ve rubaileri kazınmıştır (Meşedihanım, 2011: 45). Bakır kapların neredeyse hepsi hakkâk adı verilen ustalar tarafından süsleniyordu. Kurala göre yalnız yemek pişirilen kazanlar süslenmezdi (Mustafayev, 2007: 395).

Bakırdan tabaklar hazırlanırken en önemli olay oksitlenmeni (pahırlanma) önlemek için kalaylama işi yapmaktı. Kalaylama işlemi yalnız yeni yapılmış bakır ürününe değil, oksidi üze çıkmış eski mamule de uygulanmaktaydı. Bu yüzdende kalaycılık bağımsız mesleğe çevrilmişti.

Günlük hayatta bakır ürünler farklı amaçlar için kullanılıyordu. Kullanımlarına göre ise şöyle ayrılıyorlardı: 1) su takımları; 2) mutfak tabakları; 3) sofrta takımları; 4) ev eşyaları. Günlük yaşamda bakır ürünü çeşitli amaçlarla kullanılmıştır (Mustafayev, 2009: 194).

Bakır ürünlerin en önemlileri su takımları ve mutfak tabakları idi. Bu gruplardaki mamullerin farklı tipolojik çeşitleri bulunuyor. Sofra takımlarının bir kısmı (cam, kase, nimçe, sahan, fincan, şerbeti, piyale, masgura vb.) kişisel, bir kısmıysa (lengeri, dehmerdan, mecmeyi, sini, serpuş vb.) toplu kullanıma uygundu. Yemek yapılan zaman kullanılan mamullerden kazan, tava, sapılca,

tiyan, kefgir, aşsüzen (süzgeç), teşt vb. gibi farklı tipolojik çeşitleri hazırlanıyordu. Bunların her birinin kulplu, kulpsuz, destekli olmakla bir sıra çeşitleri yapılmaktaydı. Kulplu kazan hayır-şer meclislerini geçirmek için kullanıldığından çoğu zaman “meclis kazanı” adı ile tanınıyordu. Sofra takımlarından kablama, badya, heyre, sini, mecmeyi, cam, piyale, nimçe, sahan, dehmerdan, serpuş vb. önemliydi. Tüm bunlardan ilave, bakırcıhanelerde ev hayatı için gereken taskababı (ağzı sıkı kapanan, iki kulplu kazan), şamdan, kahve kavuran, şerbet kabı, hamam sandığı vb. hazırlanıyordu.

Geleneksel bakırcılık sanatında üretim tekniğinin basit el emeğine dayanmasına rağmen, büyük bakır dükkânları emek bölgesi karakterine göre hayli derecede fabrika tipine yaklaşmış, küçük ve orta üretim hacmine sahip bakırhanelerse makine sanayisinin gelişimi ile ilgili olarak baskıya dayanamayıp aradan kalkmıştır.

Fotoğraf 5. Hasır dokuyan kadınlar. XIX yy. sonu.
Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi

3. Hasırcılık sanatı

Azerbaycan geleneksel el sanatlarının önemli bir kolunu dokuma sanatı oluşturmaktadır. Dokumanın eski dönemin ilkin sanat sahası gibi oluşumunu sağlayan temel faktörlerden biri de Azerbaycan arazisinin doğal koşulları ile yani, bu topraklarda biten lifli bitkilerle doğrudan bağlıdır. Ham madde ürünü ve günlük yaşam tarzı dokumacılığın ayrı-ayrı alanlarının oluşumunun temel faktörü olduğundan bu alanların her biri belli etnografik bölgeler ve işçilik merkezleri için karakteristik olmuş, kendine özgü gelenekler ve çalışma alışkanlığı ile seçilmiştir. Böylelikle, Azerbaycan`da dokumacılık sanatının ketencilik, hasırcılık, şalbaflık, şerbaflık, halıcılık gibi alanları meydana çıkmıştır (Mustafayev, 1988: 449).

Azerbaycan`da dokumacılığın başka alanları gibi, hasırcılık sanatının da eski gelenekleri vardır. XIX. yüzyıl sonlarında bu sanat, genellikle Lenkeran-Astara etnografik bölgesi için karakteristik olmuştur. XIX. yüzyılın sonlarında Lenkeran`ın ekonomik ev hayatını öğrenmiş Rus yazar D.Kistenyev`in, XX. yüzyılın 30`lu yıllarında burada olmuş Q.Çursin`in eserlerinde sanatkârlığın bir çok alanlarıyla birlikte hasırcılık sanatı hakkında da bilgilere rastlıyoruz. Bu bilgilerden belli olduğu üzere bu sanat bölgenin, genellikle, düzlük nüfusunun günlük yaşamında geniş şekilde

Fotoğraf 6. *Hasır sepet dokuma. XIX. yy. sonu.*
Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi

kullanılmış, bunun da başlıca nedeni düzlükte bataklık bitkilerinin zenginliğidir (Çursin, 1926: 35).

Milli Azerbaycan Tarihi Müzesinde korunan konuyla ilgili dosyalar gösteriyor ki, Azerbaycan halkı ister ekonomik, isterse günlük kullanım amaçlı çeşitli şekil ve tarzda hasırcılık sanatı örneklerini günlük yaşamın ayrılmaz gereksinimi olarak hazırlıyordular. Azerbaycan'da genellikle Lenkeran bölgesi nüfusunun günlük yaşamında kullandıkları hasırın

geçmişte geline çeyiz olarak da verilmesi halısı, kilimi olmayanların hasırı alternatif olarak gördüklerini gösteriyor.

Hasırcılık bir sanat alanı gibi kendinde hasır, örme sepet dokuma ve birçok başka dokuma örneklerinin hazırlanması işini birleştiriyordu. Hasırlar bir kural gibi bataklık bitkilerinden “delo” (cil), “leğ//lığ”, “pize//puze” dokunmuştur. Bu yüzden dokunduğu bitki türlerine göre hasırların “deloe tımon//tomon” – yani, “cil hasır”, “leğe tımon//tomon” – yani, “lığ hasır”, yanı sıra, pizelerin büyük-küçük olmasından kaynaklı “kele pize tımon//tomon” (büyük pizeli hasır) ve “hırde pize tımon//tomon” (küçük pizeli hasır) çeşitleri mevcut olmuştur (Cavadov, 2004: 406). Hasırlar ve hasır ürünleri yalnız malzemesine göre değil, aynı zamanda günlük yaşamda kullanımına göre de çeşitlere ayrılıyordu. Örneğin yere sermek, duvardan asmak veya tahıl, çeltik, meyve gibi ürünleri saklamak ve taşımak için hasır ve çeşitli örme sepetler hazırlanmıştır (Mustafayev, 2001: 262).

Hasırdan olan örme sepetler gıda ürünlerinin taşınması, hasır kaplarsa, bir kural olarak, onların korunması zamanı kullanılmıştır. Müzenin Etnografi Vakfının materyalleri hasır sepet ve kapların da farklı çeşitlerinin hazırlandığını söylememizi sağlıyor. “Leğe zanbül” – yani, “lığ zenbil” adı verilen sepetler, adından da belli olduğu üzere lığdan dairesel şekilde ve iki kulplu, hasır kaplar ise genellikle “hırde pize”den hazırlanıyordu. Aynı zamanda Vakıfta korunan lığdan dairesel

şekilde hazırlanmış hasır teraziler ve yine de lığdan olan asma cibend örnekleri hasırcılık sanatının Azerbaycan halkının ekonomik ve günlük yaşamında önemli yer aldığını kanıtlıyor.

Hasırların dokunması için tezgahlar ise dikey ve yatay olmakla iki tür olmuştur. Fakat onun dokuma teknolojisi genel olarak farklıydı. Her iki tezgahın “si” adlanan döğec tahtası ile dokuma süreci gerçekleşiyordu.

Sonuç

Bu makalede, etnografik literatüre, yaşlıların verdiği bilgilere ve Milli Azerbaycan Tarihi Müzesinin Negatifler koleksiyonunda muhafaza edilen orijinal olan negatif fotoğraflara dayanarak XIX. yüzyılın sonlarında Azerbaycan'da var olan debbağlık, bakırcılık ve hasırcılık sanatlarının hangi illerde yayıldığını, bu sanat alanlarının ev hayatında ve tarım faaliyetlerinde rolünü araştırmak amaçlanmıştır.

Araştırmadan belli olduğu üzere birçok geleneksel el sanat dalları gibi, debbağlık, bakırcılık ve hasırcılık tarihi gelişim çeşitli dönemlerinde, aynı zamanda XIX. yüzyıl sonlarında halkın temel ve ayrılmaz sanat dalları halindeydi. Ağır emek talep etmesine rağmen Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde bu gün de bu sanat alanlarına ilgi büyüktür.

Araştırmadan anlaşılıyor ki, XIX. yüzyılda Azerbaycan'da deri üretimi amatör sanat ve küçük emtia düzeyindeydi. Genellikle idari merkez olan eyalet şehirlerinde toplanmış büyük debbağhanelerle birlikte, kasaba tipli ticaret ve sanat merkezlerinde küçük amatör debbağhaneler de faaliyet yapmaktaydı. Bu tip işletmeler az da olsa, köylere de yayılmıştı. Lakin deri ürünlerinin satışı şehirlerde daha kolay olduğu için debbağlık dükkânları daha çok şehir sokaklarında bulunuyordu.

Azerbaycan bakırcılık sanatında çok erken başlanan sanat içi uzmanlaşma tüm Orta Çağ boyunca olduğu gibi, XIX. yüzyıl sonlarında da devam etmiştir. Araştırmadan büyük bakır dükkânlarında üretim süreci üzere meslek bölgesi ile beraber üretim çeşitleri üzere de uzmanlaşma olduğu belli oluyor. Bununla birlikte geleneksel bakırcılık sanatının gelişim düzeyini yansıtan bu ilerici süreçler objektif sebepler yüzünden tam şekilde olgunlaşmamıştır. El emeğine dayanmasına rağmen, büyük bakır dükkânları iş paylaşımı niteliğine göre büyük derecede fabrika tipine yaklaşmıştı. Fakat tarihsel nedenler yüzünden büyük bakırhaneler fabrika tipine tamamıyla

geçememiş, küçük ve orta üretim kapasitesine sahip bakırhaneler ise makineli sanayinin gelişime nedeniyle durgunluk yaşamışlardır.

Hasırcılık sanatı ise Azərbaycan'ın kısmen nemli bölgəsi olan Lenkeran'da günümüzde də yaşamaktadır. Nəmdən korunmaq amacıyla XIX. yüzyl sonlarında halk halı və kilim ilə bərabər hasırlar da istifadə olunmırdı. Araştırma sonucunda hasırdan dokunan ürünlerin sadəcə evlərdə değıl, aynı zamanda köy hayatında və pazarlarda da geniş istifadə olunduğı belirlənmişdir. Bu isə hasırcılığın keçmişdə Azərbaycan halkının günlük yaşamda önəmli sanat dallarından biri olduğunu kanıtlıyor.

Böylece, XIX. yüzyl sonlarında Azərbaycan pazarlarında çeşitli fabrika ürünlerinin artması istər debbağılıq və bakırcılıq, istərsə də hasırcılık sanatının gelişimini engelləyememişdir. Hatta Sovyet döneminde kollektiv mülkiyyətçiliklə ilgili reformların olumsuz etkisi diğər ölkələrdə olduğu gibi Azərbaycan'da da halk sanatlarını kısıtlamasına rağmen, söz konusu sanatları tamamilən ortadan kaldıramamışdır.

Kaynakça

- ABDULOVA, Güلزadə (2012). *Atalar sözləri xalq məsəlləri etnoqrafik duyum yozum kontekstində*, Bakı: Elm Nəşriyyatı.
- AMEA Milli Azərbaycan Tarix Muzeyi, *Negativ Fondu Materyalları (Fotoqraflar)*.
- CAVADOV, Qemərşah (2004). *Talışlar (Tarixi-etnoqrafik tədqiqat)*, Bakı: Elm Nəşriyyatı.
- CƏFƏRZADƏ, İshak (1933). *1933-cü il Şamaxı-Nuxa ekspedisiyasının materialları*, AEA TİEA, f.1, s.1, iş 160.
- HƏVİLOV, Həvil (1991). *Azərbaycan etnoqrafiyası*, Bakı: Elm Nəşriyyatı.
- İBRAHİMOV, Fərhad (1995). *Bakıda metalışləmə tarixi (IX-XVII əsrlər)*. Bakı: Elm Nəşriyyatı.
- MUSTAFA YEV, Arif (2007). *Dabbağılıq. Azərbaycan etnoqrafiyası*, Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- MUSTAFA YEV, Arif (2009). *Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat)*. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
- MUSTAFA YEV, Arif (2001). *Azərbaycanda sənətkarlıq*. Bakı: Nurlan Nəşriyyatı.
- MUSTAFA YEV, Arif (1988). *Həsirçilik. Azərbaycan etnoqrafiyası*. Üç cildə, I c., Bakı: Elm Nəşriyyatı.
- MUSTAFA YEV, Arif (2007). *Misgərlik. Azərbaycan etnoqrafiyası*. Üç cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı.
- NEMƏT, Məşədixanım (2011). *Azərbaycanın epigrafiq abidələri toplusu. Mis qablar, silahlar, bayraqlar üzərindəki ərəb-fars dilində olan kitabələr XVII-XIX əsrlər (VI cild)*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- ÖZDEMİR, Məlda (2007). "Türk kültüründə dericilik sanatı." *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*. Sayı: 20, s.66-82
- QULİYEV, Həsən, Tağızadə, N. (1968). *Metal və xalq sənətkarlığı*. Bakı: Azərneşr Nəşriyyatı.
- QULİYEV, Həsən (1961), XIX əsrin əvvəllərində Lahic qəsəbəsində mis qab istehsalı. *Azərbaycan Elmlər Akademiyası Xəbərlər (ictimai elmlər seriyası)*, № 2.
- АБЕЛОВ, Николай (1887). Исследование экономического быта государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии. *МИЭБГКЗК*, Т. VI, Ч. II, Тифлис.
- Бакинский торгово-промышленный сборник с иллюстрациями на 1900 г.* (1900). Ред. и изд. Д. Х. Тутаева. Баку.
- ГУЛИШАНБАРОВ, Степан (1890). *Обзор фабрик и заводов Закавказского края*. Тифлис.
- МУСТАФАЕВ, Ариф (2010). Традиционное кожевенное производство Кавказа. *Ирс-Heritage* №6 (48).
- НАРИМАНОВ, Идеал, Селимханов, Иса (1965). К применению первых металлов в быту населения Восточного Закавказья. *ДАН Азерб. ССР*, № 4.

- ПОЛОСМАК, Наталья, Баркова, Людмила (2005). *Костюм и текстиль пазырыкцев Алтая (IV-III вв. до н.э.)*. Новосибирск, Стр. 109.
- СУМБАТЗАДЕ, Али Сойбат (1964). *Промышленность Азербайджана в XIX веке*, Баку: Академия наук Азербайджанской ССР.
- СУМБАТЗАДЕ, Али Сойбат (1958). *Промышленность Азербайджана в Баку XIX веке*. Баку.
- СУМБАТЗАДЕ, Али Сойбат (1958), *Сельское хозяйство Азербайджана в Баку XIX веке*. Баку: Изд-во АН Азербайжан.
- ХАТИСОВ, К. (1894), Кустарные промыслы Закавказского края. – Отчёты и исследование по кустарной промышленности в России. Т. II, *СПб.* с. 352.
- ЧУРСИН, Граф (1926). Тальши (Этнографические заметки). *Известия Кавказского историко-археологического Института*, Тифлис, т. IV, с. 15-40.
- ЭФЕНДИЕВ, Мамед-Гасан (1902). Село Лагич Геокчайского уезда Бакинской губернии. *СМОМПК*, вып. 29, Тифлис.